

Kognitív nyelvészet és dialektológia¹

(Kísérlet a kognitív megközelítés nyelvjárási lexikológiában való alkalmazására)

1. Bevezetés

A Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének dialektológiai kutatócsoportja kihasználva az intézmény geopolitikai helyzetét és a kilencvenes évek rendszerváltozásának kedvező irányú változásait a határok átjárhatóságában, 1997-től különböző pályázatok anyagi forrásainak felhasználásával 18, az államhatár magyar-ukrán és magyar-román oldalán fekvő településén végez nyelvföldrajzi szociodialektológiai vizsgálatokat. Röviden összefoglalva azt kutatjuk, hogy Trianon óta milyen jellegű nyelvi változások következtek be az államhatár két oldalán hasonló geopolitikai, de eltérő nyelvpolitikai körülmények között. A kutatási módszerek és célok kijelölésében kezdetektől a komplexitásra törekedtünk, vizsgálatainkra a dimenzionális szemlélet jellemző. (A 'dimenzionális' terminusról, ennek elsősorban a német dialektológiában való értelmezéséről vö. BELLMANN 1986, DINGELDEIN 1990, illetőleg a magyar nyelvudományban az utóbbi évtizedben elterjedt és alkalmazott felfogásáról vö. pl. KISS 1998, 1999, JUHÁSZ 2002). Egy 2009-ben indult pályázat (OTKA K 76239) keretében mára megvalósult a gyűjtött nyelvi adatok informatizálása, illetve jelenleg is tart a korpusz alapján szerkesztett többdimenziós térképlapok létrehozása. (Az eddigi kutatási eredményeink összefoglalását lásd. P. LAKATOS szerk. 2002.)

Az új szempontok iránti érdeklődésen túl alapvetően a nyelvi adatok informatizálási előmunkálatai (adatok kódolása; a kiinduló kutatási célok szempontjából nem releváns adatok kiszűrése stb.); a feldolgozás során felmerülő dilemmák (pl. a kérdőív kérdéseinek problémája); és a már hozzáférhető részeredmények vezették a kutatóműhelyt arra a felismerésre, hogy a meglévő korpuszt célszerű lenne kognitív nyelvészeti keretben vizsgálni. A szókincsbeli adatok eddigi feldolgozása a vártnál is nagyobb változatosságról árulkodik, nyilvánvalóvá vált, hogy a dialektológia változásvizsgálatban alkalmazott módszere ennek feltérképezésében nem lehet maradéktalanul célravezető. Ennek oka, hogy a kérdőív kérdéseire megadott lexémák sokfélesége nem mindig vagy legalábbis nem kizárólag a „szűkebb” értelemben vett variabilitásból – adott nyelvi változó változataiként értendő nyelvi egységek realizálódásaiból – hanem „tágabb” keretek között értelmezve feltehetően a nézőpontok különbözőségéből, az elnevezéseket életre hívó eltérő megnevezési szemléletből, vagy ezekkel összefüggésben az eltérő kategorizációból ered. Az eredeti kutatási célok szempontjából nem releváns, adott címszó (változó) „hagyományos” értelemben vett variánsnak nem tekinthető lexémák, megállapodás szerint 'további adat'-ként (jelölése T) kezelt adatok azonban a kognitív szemléletnek, a kognitív nyelvészet varianciafelfogásának köszönhetően értelmezhetők, és egy sor újabb elemzési lehetőséget kínálnak fel. A nyelvjárási szókincs feltérképezésében használt másfajta megközelítéssel új megvilágításba kerülhetnek a nyelvjárási lexikológia feldolgozásának problémái is.

A tanulmány további részében arra szeretnék választ kapni, hogy az alapvetően nyelvi variabilitás vizsgálatához gyűjtött – szociolingvisztikai szempontok szerint is tagolt – korpuszt kognitív keretben szemlélve milyen tanulságokra, továbblépési lehetőségekre lehet számítani; a nyelvjárási területek lexikai heterogenitása mögött milyen, a kognitív nyelvészet segítségével magyarázható jelenségek húzódnak; mi adja a jellemzően nem inherens variabilitás alapját. A téma interdiszciplináris

¹ Készült az OTKA K 76239 sz. pályázat keretében.

háttérének bemutatása után röviden áttekintem a magyarországi lexikológiai vizsgálatok eddigi eredményeit, különös tekintettel azokra az előzményekre, amelyek indirekt módon nyomokban már a kognitív megközelítés elveit tükrözik. A három integrált tudományterület részben eltérő variancia felfogásáról szól a 3. 1. fejezet, majd ezt követően külön fejezetpontban szerepel az onomasziológiai és szemasziológiai megközelítés bemutatása is. A kutatás módszerével, kiindulópontjával, céljaival és kérdéseivel részletesen a 4. fejezet foglalkozik. Az elméleti háttér alapos ismertetésével párhuzamosan a kutatási eredményeket mutatja be az 5. fejezet, a tanulmány befejező részében pedig az újabb szemléletmód lehetőségéről, továbbá a kölcsönhatásba kerülő diszciplínák ettől várható nyereségeiről adok számot.

2. A kutatás háttere, közvetett és közvetlen előzményei

2.1. A nyelvelméleti kérdésekkel (is) foglalkozó utóbbi munkák hangsúlyozzák, hogy az egyes nyelvelméletek nemcsak időben váltják egymást, – különösen az ezredforduló óta – egyidejűleg több nyelvelméleti modell verseng egymással különböző magyarázati és leírási alternatívákat kínálva a tudományos kutatások számára. A komplex vizsgálati szempontok előtérbe kerülésével, a kutatási horizontok kiszélesedésével, a nyelv dimenzionális szemléletének (lásd fentebb) hangsúlyozásával, PÉTER MIHÁLY szavaival a „szintézist jelentő i n t e g r á c i ó periódusának bekövetkeztével” (vö. PÉTER 2006, kiemelés az eredetiben) ma egyre nő azon törekvések száma, amelyek a nyelvtudomány legkülönbözőbb részterületeinek összekapcsolására irányulnak.

A nemzetközi szakirodalom tanúsága szerint is újszerű törekvésnek számít a funkcionális szemléletű kognitív nyelvészet és szociolingvisztika összekapcsolása (pl. CROFT 2009: 393–420, GEERAERTS, DIRK–KRISTIANSEN, GITTE–PEIRSMAN, YVES ed. 2010: 1–19). Annak ellenére, hogy a kognitív nyelvészetben belül meglehetősen nagy az érdeklődés a nyelvi változatosság vizsgálata iránt (vö. pl. TOLCSVAI 1996, 2004), bizonyos szempontból még továbbra is kevésbé tanulmányozott terület ebben a keretben: a nyelvi elemzések többnyire nem lépték túl a „nyelv”, vagy az egyes nyelvek összehasonlításának vizsgálatát, figyelmen kívül hagyva a gazdag és összetett mintákat kínáló nyelven belüli (területi vagy társadalmi) variációkat. Mivel a szociolingvisztika jellegénél fogva a nyelv társadalommal is összefüggő gazdagságát, variabilitását helyezi a középpontba, az integrációt követően a kognitív nyelvészet nem engedheti meg, hogy figyelmen kívül hagyja a szubkultúrákon belüli változatokat (szubkultúrán értve a nyelvjárási közösségeket is), illetve hogy ne adaptáljon olyan empirikus módszereket, amelyekkel a tényleges beszélőközösség tényleges nyelvhasználatának variációi rögzíthetők. Munkámban a szociolingvisztikai illetve a kognitív szempontú megközelítésen túl egy harmadik szempontot, a területiség dimenzióját állítom középpontba. A szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet is szemléletmód, megközelítés, s mint ilyenek mindenféle nyelvváltozat vizsgálatában egyaránt alkalmazhatók. Dialektológiai alkalmazásuk annyit jelent, hogy szempontjaikat a területi kötöttségű nyelvhasználat vizsgálatában is alkalmazzuk, hiszen szerkezetben értelemben a standard és nyelvjárási változattípusok tagjai egyenrangúak, nyelvleírási szempontból nincs elvi különbség közöttük (KISS 2009: 18). Nem véletlen tehát, hogy a dialektológia eddig szinte minden (új) nyelvleírási módszerrel megismerkedett (vö. pl. strukturális dialektológiáról GOOSSENS 1969, generatív megközelítés BECKER 1982: 361–74), a kutatók élénk érdeklődésének köszönhetően a nemzetközi szakirodalomban pedig már a kognitív megközelítés- és szemléletmód beépítésére is találunk példát (pl. GITTE

KRISTIANSEN – RENÉ DIRVEN ed. 2008). Az európai dialektológia „befogadó” természetét mutatja az is, hogy története során többek között pl. a néprajztudománnyal, a szociolingvisztikával, a szociálpszichológiával, az antropológiai nyelvészettel is kapcsolatba került, s az érintkező területek zónájában mindig új szempontok, eredmények születtek. Azzal, hogy a nyelvjárásokban eltérő nyelvi kifejezések találhatók egyazon fogalom (denotátum, jeltárgy) megnevezésére, a nyelvjárási szókészlet vizsgálatával lehetővé válik a nyelvi variabilitás kognitív szempontú, köznyelvinél szélesebb spektrumú feltárása. A nyelvjárási szókészlet a maga változatosságával és viszonylag jó adatoltságával, feldolgozottságával (atlaszok, szótárak) a fogalmi kódolás, azaz a nyelv segítségével történő megismerés és birtokba vétel tanulmányozását teszi lehetővé. A nyelvi variabilitás vizsgálatának szempontjából szociolingvisztika és dialektológia szükségszerű kapcsolatára korábban már többek, több helyen felhívták a figyelmet (pl. CHAMBERS–TRUDGILL 1998). E komplex kérdés kognitív szempontú [a kognitív nyelvészet alapelveiről a hazai szakirodalomban vö. pl. BAŃCZEROWSKI 1999, TOLCSVAI 2005b, KIEFER szerk. 2006: 184–186, LADÁNYI–TOLCSVAI szerk. 2008: 17–58, különösen 23–33, BAŃCZEROWSKI 2009] megközelítésére azonban eddig még nem volt kísérlet a magyar nyelvtudományban. A területi kötöttséget mutató élőnyelvi adatok szociokognitív (a terminus megjelenését lásd pl. GITTE KRISTIANSEN – RENÉ DIRVEN ed. 2008: 2–7) keretben való tárgyalása, vagy másképpen szociodialektológiai kérdések kognitív szempontú megközelítése egyszerre dialektológiai, szociolingvisztikai és kognitív nyelvészeti szempontrendszer kombinálására ad lehetőséget.

2.2. Az újszerűség említésekor egy időben nem szabad megfeledkeznünk a lexikológiai vizsgálatok eddigi eredményeiről, továbbá azokról a dialektológiai és névtani munkákról, amelyek ugyan nem kognitív elméleti tudatossággal, de a fogalmi kódolással, vagyis azzal foglalkoznak, hogy nyelvileg hogyan nevesíthetők a különböző fogalmak (vö. pl. KÁZMÉR 1993, KISS LAJOS 1988, MURÁDIN 1980, PÉNTEK–SZABÓ T. E1976). PÉNTEK JÁNOS tájszavakkal kapcsolatos, kognitív nyelvészeti szempontból is érdemes megállapítása, hogy „tájszavak részben azért vannak, mert a fogalmak és a fogalmi rendszerek relatív jellegűek, tájanként és nyelvi rétegenként is eltérőek. Az eltérések részben a tapasztalatok, az ismeretek eltéréseiből fakadnak” (PÉNTEK 1993: 155). SZABÓ JÓZSEF több munkájában (pl. SZABÓ 2007) szintén kiemelt figyelmet fordít a fogalmi kódolás hátterére, vagyis arra, hogy a nyelvjárási beszélők milyen valóságglátás, valóságérzékelés alapján idézik fel a konkrét denotátumot. Témája részben összefügg a kognitív nyelvészettel, különösen azon alapelvével, hogy a nyelvi ábrázolás nem függetleníthető az emberi megismerés folyamatától, s hogy a fogalmak megalkotásában nemcsak nyelvenként, de szubkultúránként vagy területenként is lehetnek eltérések.

Ha áttekintjük a hazai lexikológiai vizsgálatok eddigi legjelentősebb eredményeit, akkor az elsők között említendő IMRE SAMU munkássága, aki a nyelvjárási szókészlet szerkezeti kérdéseit tanulmányozta A magyar nyelvjárások atlaszának anyaga alapján (IMRE 1987). Célja a nyelvjárási lexikai variabilitás szabályszerűségeinek, törvényszerűségeinek feltárása; egy-egy fogalom magyar nyelvjárási megnevezési rendszerének leírása és szóföldrajzi bemutatása. BOKOR JÓZSEF a nyugati magyar nyelvterületen végzett lexikológiai vizsgálatokat, munkájában általános szempontrendszert alakított ki a nyelvjárási és a köznyelvi szókészlet érintkezésének többértű elemzéséhez (BOKOR 1995). CS. NAGY LAJOS többek között a népi névadás lexikailag tagolt megnevezési rendszereinek feltárásával foglalkozik (pl. CS. NAGY 2003). Véleménye szerint ezt összekapcsolva szóföldrajzi vizsgálatokkal egy-egy

tájegységen térbelileg is bemutatathatóvá válik a valóság nyelvi tagolásának különbsége, a nyelvhasználat “kognitív térképe”.

3. A nyelvi variabilitás értelmezési lehetőségei. Onomasziológiai és szemasziológiai megközelítés

3.1. A nyelvi adatok bemutatása előtt szükségesnek tartom annak kifejtését, hogy a munkámban integrálandó három megközelítésmód hogyan értelmezi a nyelvi variációt. A nyelvi változatosság lényegét a dialektológia, a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet részben eltérő módon ragadja meg. Míg a klasszikus dialektológia elsősorban egy-egy nyelv területi változatainak feltérképezését tekintette feladatának, a standardizált nyelveket érintő kiegyenlítődési folyamatok – vagyis a nyelvjárások egyidejű állapotában tapasztalt variabilitás, a szinkrón dinamizmus – megkívánták a szociolingvisztikai szempontok, módszerek alkalmazását. A szociolingvisztikai szakirodalom LABOV nyomán nyelvi változónak az olyan jelenségeket nevezi, amelyek nyelviileg többféleképpen valósulhatnak meg, adott változó változatainak pedig az azonos funkciójú, ill. jelentésű (!) megvalósulásokat hívja (LABOV 1972, CHAMBERS 1995: 25, WARDHAUGH 2005: 121–125). Ezek a változatok szociolingvisztikai szempontból ritkán egyenrangúak; formális-informális, standard-nyelvjárási, közhasználatú-rétegnyelvi stb. kontinuumok különböző pontjain helyezkednek el (vö. LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 1997: 15–16). Nyelvi variancián tehát egyfelől érthetjük azt, hogy a nyelvi jelentésnek (egyazon denotátumnak) több nyelvi kifejezésmódja van. A kognitív nyelvészet ezzel szemben a varianciát a jelentés felől közelíti meg (TOLCSVAI 2004: 144; nyelven belüli és nyelvek közötti különbségekre is rámutatva LANGACKER 1987). Alaptétele szerint a többféle kifejezésmód, – ha akármilyen kismértékben is, de – funkcióbeli, jelentésbeli eltéréseket fejez ki. A jelentés perspektivizált, és konceptualizálás, azaz fogalmi szerkezetek kialakításának az eredménye: a jelentés létrehozásakor relatív hogy tapasztalatainkból mit helyezünk előtérbe. A nyelvi kifejezések eszerint alkalmasak arra, hogy a világ dolgait, jelenségeit különböző módon és különböző nézőpontból konstruálják meg szemantikai szerkezetükben, tükröztetve egyúttal a nyelvek közötti és a nyelven belüli szemléleti különbségeket. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy egyazon fogalom különböző megnevezéseinek vizsgálata már a kognitív szemlélet elterjedését megelőzően is a nyelvtudomány lényeges feladatai közé tartozott (2.2. fejezet), a különbség e változatok eltérő megragadásában, leírásában vagy a változatosság okainak eltérő magyarázatában van: míg a dialektológia főként a megnevezések területi kötöttségét, a szociolingvisztika társadalmi változóktól való függőségét, a kognitív nyelvészet pedig különbözőségük megismerési folyamatra visszavezethető okait kutatja és magyarázza.

3.2. A variabilitás más-más értelmezésének kérdése részben átvezet a szemasziológia és onomasziológia problematikájához. A kérdéskört GRONDELAERS–SPEELMAN–GEERAERTS 2007: 988–1011 alapján ismertette, különbségtételükhöz BALDINGER-nek, az európai strukturalizmus egyik kitűnő nyelvészének sorait idézem: „semasiology. . . considers the isolated word and the way its meanings are manifested, while onomasiology looks at the designations of a particular concept, that is, at a multiplicity of expressions which form a whole”. Míg a szemasziológia feladata az „izolált szavakhoz” tartozó fogalmak és azok kapcsolatainak vizsgálata, addig az onomasziológia a fogalmak oldaláról közelít, célja pedig a fogalom (jelentés) eltérő nyelvi kifejezésének kutatása. A kognitív nyelvészet jelentésközpontúságából természetszerűen következik az onomasziológiai perspektíva előnyben részesítése. A beszélő nézőpontjából kiindulva a kategorizálás alaplépése, hogy kiválasztja a

kategória nyelvi kifejezésének módját (onomasziológiai választás). A kognitív szemantika több lényeges ponton hozzájárult e rendezőelv mentén gyakorolt kutatások eredményeihez: kvalitatív szempontból pl. felhívta a figyelmet számos olyan „minőségi” onomasziológiai struktúrára, amelyek háttérbe szorultak a strukturalista hagyományokban (pl. konceptuális metaforakutatások), de „mennyiségi” perspektívával is gazdagította e vizsgálódások menetét. Ilyen szempontú kutatási kérdés pl. hogy vannak-e olyan kategóriák, amelyek kognitív szempontból kiemelkedőbbek a többinél, azaz bizonyos kategóriákat nagyobb valószínűséggel választanak-e a nyelvhasználók, mint másokat; illetőleg kognitív szemantikai szemszögből léteznek-e a beszélők által előnyben részesített konceptualizálódási módok. (Vö. 5.2. és 5.3. fejezet.)

A variabilitás kérdéskörének szemantológiai és onomasziológiai megközelítése a nyelvjáráskutatás szempontjából is számos tisztázandó kérdést vet fel a fogalmi kódolás és tagoltság terminusától, a tájszavak szinonimitásának, heteronimitásának vagy tautonimitásának kérdésén át a valódi tájszavak névbeli vagy tautonimikus értékének meghatározásáig (vö. pl. IMRE 1987: 8, HEGEDŰS 2001: 380–381, 400–402, GEERAERTS–SPEELMAN 2010).

4. A vizsgálat célja és módszere

Mint azt már a bevezetésben is jeleztem, az anyaggyűjtés térbeli körülhatárolását nyelvföldrajzi szempontok indokolták. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye három országgal, Romániával, Ukrajnával és Szlovákiával határos. A történelmi Szatmár, Bereg, Ung megye nyelvjárási szempontból azonos nyelvjárástípusba, az északkeletibe tartozott, de az elmúlt ötven év nyelvi változásai eltérő társadalmi és nyelvpolitikai körülmények között mentek végbe. Korábbi vizsgálataink, a területre vonatkozó szakirodalom és az atlaszkutatások eredményei arra a felismerésre vezették a kutatócsoportot, hogy az ismert okok következtében e nyelvjárástípus jellemző sajátosságait teljességében ma már csak a történelmi megye határainkon túli településeit is bevonva lehet feltérképezni. A jelen tanulmányhoz is alapot adó kutatópont-hálózat 18 településre terjed ki: Badaló/Badalovo (Ukrajna), Barabás, Bátorliget, Beregsom/Som (Ukrajna) Beregsurány, Beregszász/Berehove (Ukrajna), Bótrágy/Batragy (Ukrajna), Börvely/Berveni (Románia), Csengersima, Kispeske/Pelișor (Románia), Lónya, Mezőkaszony/Koszon' vagy Koson' (Ukrajna), Nagyar, Rozsály, Szamosdara/Dara (Románia), Tarpa, Tiszabecs, Tiszaújlak/Vilok (Ukrajna). Az adatközlők kiválasztásában A magyar nyelvjárások atlaszának (továbbiakban MNyA.) módszereit ötvöztük szociolingvisztikai módszerekkel. Az adatközlők életkor, nem és iskolai végzettség szerint is rétegzettek. Az anyaggyűjtés magyar szakos főiskolai hallgatók bevonásával történt, elsősorban aktív indirekt kérdőíves módszerrel.

A közel 400 tételből álló kérdőív lexémái közül jelen tanulmány témájához hármat választottam ki (*cérnametélt*, *szélesmetélt*, *galuska*). Választásomat az indokolja, hogy a tapasztalatok szerint ezeknek a tésztaféléknek az alakjai és jelentései sajátos keveredést mutatnak a vizsgált nyelvterületen mind egymás sztenderd alakjához és jelentéséhez mind egymás nyelvjárási alakjaihoz és jelentéseihez viszonyítva. Vegyük például a *galuska* lexémát. Az Értelmező kézikönyv (továbbiakban ÉrtKSz.) a *galuska* lexéma jelentései közül első helyen – alapvetően egyébként tájnyelvnek minősítve – a következőt adja meg: ‘1. Keveréssel v. fölveréssel készített, apró darabokra szaggatott főtt tészta’. A vizsgált területen a *galuska* azonban más jelentésszerkezetre is használatos, illetve más denotátumra is vonatkozik: a magyar nyelvterület feltehetően nagyobb (?) részén (*széles*)*metélt*nek nevezett, ‘keskeny csíkokra vágott

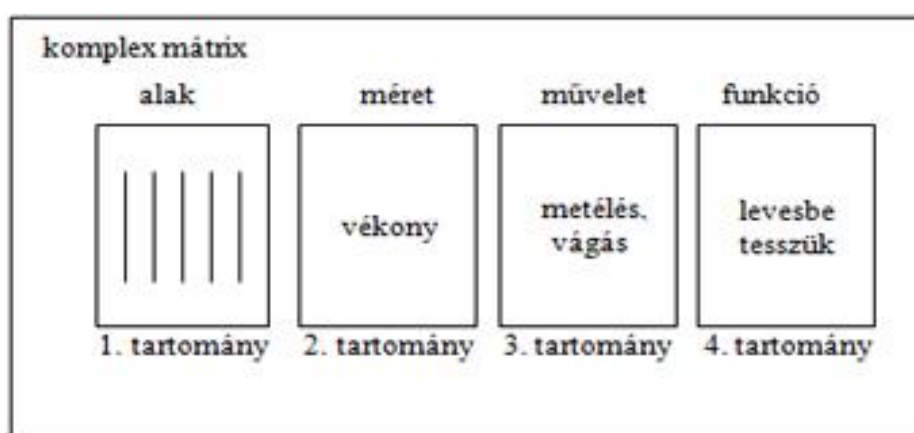
gyúrt tészta' jelentésű tésztafélére (vö. sztenderd *mákos metélt*, nyelvjárási *mákos galuska*). Ebből a tényből kiindulva a kutatócsoport által használt kérdőívben továbbáryaltuk a MNyA. ide vonatkozó kérdéseit, hogy nagymennyiségű empirikus adatot gyűjthessünk a jelenség tisztázására: 1. *Mi a neve a hosszú, vékony, szálakra vágott (metélt) kifőzött tésztának, amit a levesbe tesznek? (cérnametélt)*; 2. *Mi a neve a szélesre metélt (vágott), kifőzött tésztának? (szélesmetélt)*; 3. *Mi a neve a szaggatott kifőzött tésztának? (galuska)*. A kérdések egy-egy dolog profilált, prototipikus jegyeinek precíz felsorolásával megteremtik a körülhatárolás feltételét. (Eredeti kutatási célunk szempontjából azt, hogy az egyes denotátumokat körülírva megkapjuk válaszul azok változatos nyelvi kifejezéseit szociolingvisztikai szempontú, nyelvöldrajzi és változásvizsgálataink számára.) Az adatközlők számára ezzel rendelkezésre állnak azok az információk, amelyek kognitív értelemben az egyes kategóriák kialakításában szerepet játszó megismerési tartományok profilált tulajdonságait tartalmazzák. Az adatfeldolgozás során szerzett tapasztalataink ugyanakkor egybehangzók mind a korábbi mind az adatgyűjtés során szerzett tapasztalatainkkal: bár a kérdések kiterjednek az összes prototipikus jegyre – tekintettel a három kategória (*cérnametélt, szélesmetélt, galuska*) közötti azonosságokra és különbségekre – melyek lehetővé tennék az 5. fejezet 1–3 ábráján bemutatott kategorizálást, ennek ellenére a korpusz mégis meglepően nagyszámú variábilis nyelvi kifejezéseket tartalmaz (5. és 6. ábra). Szembesülnünk kellett azzal, hogy az esetek túlnyomó többségében a tésztafélékkel kapcsolatos kérdésekre adott válaszokban nem az 5.1. pontban ábrázolt jelentésszerkezetek realizálódnak, valamint hogy a kérdőív több kérdésére olyan adatokat kaptunk, amelyek a nyelvjárási lexikológiai vizsgálatok eddigi szempontjai szerint nem rendszerezhetők, első felismerésre akár adatközlői tévedésnek is minősíthetők. Az élőnyelvi adatok effajta sokszínűsége empirikusan is igazolja azt a korábbi feltevést, hogy a vizsgált tésztafélék jelentése sajátos keveredést mutat a vizsgált nyelvterületen.

De mi állhat e „variabilitás” háttérében? Feltételezésem, hogy a választ a – jelentésmátrix kognitív tartományaira való közvetlen utalásából eredő, megnevezésbeli változatosságon túl (5.2.1. fejezet) – a változatosság mélyebben gyökerező okaiban kell keresnünk. A tanulmány elemző részében először a vizsgált lexémák sztenderd alakját és jelentésszerkezetét mutatom be kognitív nyelvészeti keretben (5.1. fejezet). Az egyes sztenderd jelentésszerkezetek empirikus, élőnyelvi adatokkal való egybevetésével így megragadhatóvá válik az a többlet vagy hiány, ami egy helyi nyelvjárást a köznyelvhez való viszonylatában a szókészlet terén lexikai-szemantikai síkon egyaránt jellemez. Az onomasziológiai és szemasziológiai szempontoknak megfelelően az adatelemzés szakaszában megnevezés és jelentés nézőpontját külön-külön is szemléltetem, majd e kettőből összeálló mátrix tanulságait ismertetem (5.3. fejezet). Céлом, hogy az élőnyelvi adatokból kiindulva rávilágítsak a variabilitás lehetséges kognitív okaira (5.2. fejezet); közelebbről a kérdések által meghatározott, az 5.1. fejezetben bemutatott jelentésszerkezetek északkeleti nyelvjárási régióban való módosulásának okaira; a variábilis nyelvi kifejezések egymáshoz viszonyított szemantikai összefüggésrendszerére, illetőleg az általuk jelölt kategorizálás különbözőségére. Továbbvezető kutatási kérdéseim, hogy vannak-e olyan kategóriák amelyek kognitív szempontból kiemelkedőbbek a többinél, azaz amelyeket nagyobb valószínűséggel választanak a vizsgált terület nyelvhasználói mint másokat? Ha igen, ezek milyen mértékben egyeznek meg a magyar anyanyelvű beszélők feltehetően többségének kategorizációjával; milyen tényezők állhatnak az ilyen eltérő kategorizáció háttérében; továbbá az adatokkal összefüggésben kérdésem, hogy ezek a választások a megismerési folyamattal összefüggésben kapcsolatba

hozhatók-e a nyelvhasználók szociokulturális helyzetével, kontaktushatás szempontjából a régió területi elhelyezkedésével vagy a régió belüli területi különbségekkel.

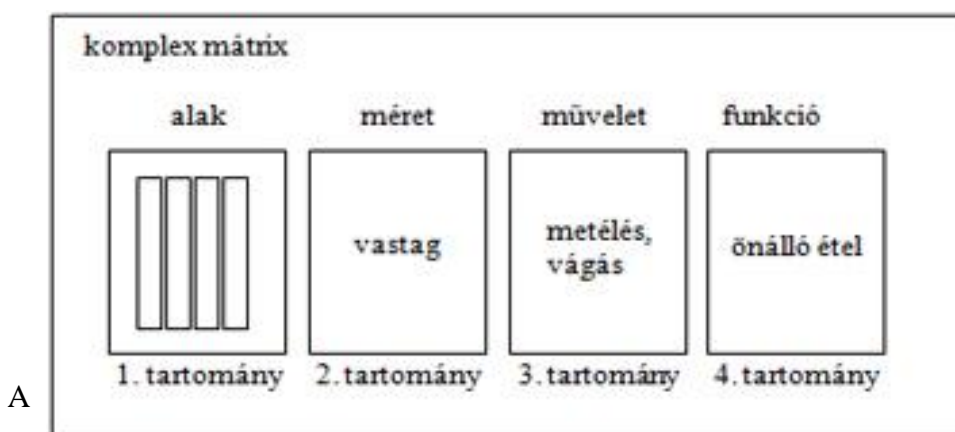
5. A vizsgálat elméleti keretének és eredményének leírása

5.1. Kognitív szemantika: elméleti háttér és gyakorlat. Gondolatmenetemet három tézsfajta, prototipikus dolog – azaz térben létező, kiterjedésében körülhatárolt, atemporális, meghatározott anyagú fizikai tárgy – egyenkénti és egymáshoz viszonyított sztenderd jelentésszerkezetének leírására alapozom kognitív nyelvészeti keretben (1., 2., 3. ábra²). A főnév kognitív jelentéstanának leírásával összefüggésben a későbbiek előtt itt hivatkozom LANGACKER munkáinak ide kapcsolódó fejezeteire (LANGACKER 1987, 1991a), továbbá TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányaira (TOLCSVAI 2002: 239–240, 2004: 146–147, 2005c, 2010: 50–56).

A cérnametélt jelentésszerkezete

1. ábra

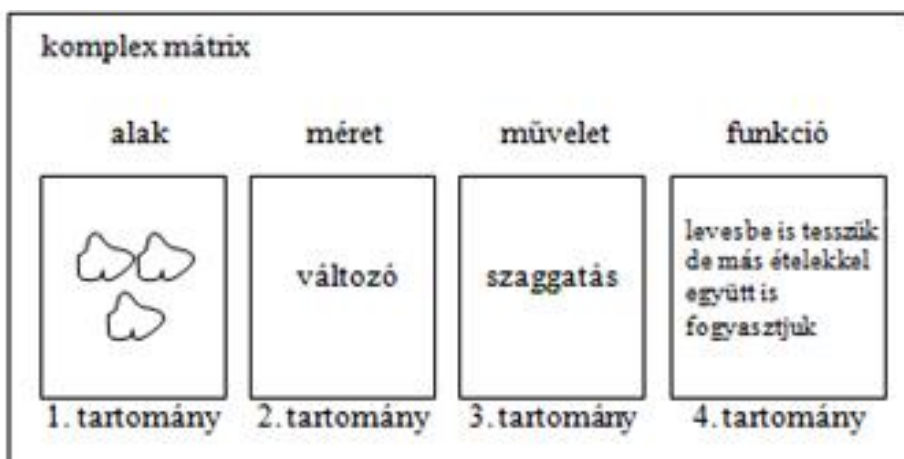

A

szélesmetélt jelentésszerkezete

2. ábra

² Langacker (1991b: 5) alapján

A galuska jelentésszerkezete
3. ábra

A nyelvi egységek jelentését, jelentésszerkezetét a kognitív nyelvtan megismerési tartományok sorából összeálló mátrixban írja le, a nyelvi kifejezések által megjelenített tartalmakat mint entitások térbeli viszonyait ragadja meg és olyan fogalmakon keresztül szemlélteti, mint perspektíva, feltűnőség (prominencia), alak-háttér viszonyok, a kognitív tartományon belüli szembeötlőség vagy a kognitív tartományon belüli profil. A *cérnametélt*, a *szélesmetélt* és a *galuska* nyelvi példányok kognitív tartományokból álló jelentésmátrixának sematikus diagramjában a külső négyszög a jelentésmátrix határolója, a benne lévő kisebb négyszögek egy-egy kognitív tartományt, a benne lévő ábrák, vagy leírások pedig a profilált tulajdonságot szimbolizálják. (Az ábrázolt kognitív tartományokon kívül a mátrixban további tartományok is vannak, vö. pl. 4. ábra, ezeket a dolgozatban részletesen nem tárgyalom.) A megismerési tartományban, egy prototipikus dolog (fizikai tárgy) prototipikus tulajdonsága más tulajdonságok háttére előtt profilálódik, jelölődik. Egy fizikai tárgyat jelölő főnév pl. a *cérnametélt* jelentésszerkezetében a méret tartományában a figura a prototipikus méret a háromdimenziós tér alapján; az alak tartományában a figura a *cérnametélt* vékonyra vágott, hosszú alakja más alakok alapján, vagyis az összes többi lehetséges alakhoz képest.

A jelentésszerkezetek között az 1–3. ábrán szemléltetett kognitív tartományokhoz (alak, méret, művelet, funkció) tartozó profilált, prototipikus tulajdonságok alapján tehetünk különbséget, azaz kategorizálunk (*cérnametélt*, *szélesmetélt*, *galuska*). Nem tehetünk különbséget mód és anyag tekintetében, hiszen mindhárom főzessel készült és tészta alapanyagú étel. A művelet tartománya szerint részleges különbséget tehetünk, míg a *galuska* szaggatással, a *cérnametélt* és a *szélesmetélt* vágással, metéléssel készül. Egyértelmű megkülönböztetést a méret kognitív tartományának bevezetésével érhetünk el: a *szélesmetélt* vastag, a *cérnametélt* vékony hasábokra vágva készíthető el, ezt a különbséget érzékelteti magát a Gestalt-ot ábrázoló alak tartomány. Ugyancsak eltérnek funkciójukban is, hiszen míg a *cérnametéltet* levesbe tesszük, a *szélesmetéltet* egytálételként fogyasztjuk, a *galuskát* pedig levesbe is tehetjük, de más ételekkel együtt, köreteként is fogyaszthatjuk (4. ábra).

	anyag	mód	művelet	méret	alak	funkció
<i>cérnametélt</i>	+	+	+	-	-	-
<i>szélesmetélt</i>	+	+	+	-	-	-
<i>galuska</i>	+	+	-	-	-	-

A *cérnametélt*, a *szélesmetélt* és a *galuska* egymáshoz viszonyított jelentésszerkezete (+ a megegyező, – az eltérő kognitív tartományokat jelöli)

4. ábra

A fent bemutatott jelentésszerkezetek leírását módszertani és tartalmi szempontok is indokolják. Az adatfelvétel módszerével összefüggésben a kérdőív kérdéseinek világosan tartalmazniuk kell azokat a kognitív tartományokhoz tartozó tulajdonságokat, amelyek az egyes dolgok jelentésszerkezetét adják, hogy ezzel megfelelő alapot adjanak a vizsgált nyelvjárási régió szemantikai különbségeinek feltáráshoz. Az egyes sztenderd jelentésszerkezetek empirikus adatokkal való egybevetésével így lehetővé válik a variabilitás következő fejezetben tárgyalt okainak megragadása.

5.2. A variabilitás lehetséges kognitív okai. Ugyanazt az entitást vagy dolgot többféleképpen értelmezhetjük, ez számos kognitív folyamattal hozható összefüggésbe. A gyűjtött adatok tükrében ezek közül az értelmezési műveletek közül a következő fejezetekben a figyelem fókuszával és a kategorizációval foglalkozom. 240 adatközlő informatizált, a három kérdésre megadott adatai mellett (N elemszám = 767; egyszerre több adat megadása is lehetséges) lehetőség szerint adalékként kezelem a MNyA. és A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszának (továbbiakban KMNyA.) ide vonatkozó adatait is.

5.2.1. A variabilitás közvetett oka: profilálás a megnevezésben. Lássuk, hogy a korábban bemutatott jelentésmátrixok kognitív tartományait hogyan interpretálják nyelvi kifejezéseikben a vizsgált beszélőközösségek a megnevezésben!

		N=303
		%
<i>metélt</i>	▲	16,83
<i>tészta</i>	●	4,95
<i>eperleveles</i>	■	0,33
<i>cérnatészta</i>	■ ●	0,99
<i>hosszútészta</i>	○ ●	1,32
<i>zabszemtészta</i>	■ ●	0,33
<i>húsleves-tészta</i>	◆ ●	-
<i>leves-tészta</i>	◆ ●	5,94
<i>cérnametélt</i>	■ ▲	24,75
<i>szélesmetélt</i>	○ ▲	1,65
<i>vastagmetélt</i>	○ ▲	0,66
<i>hosszúmetélt</i>	○ ▲	0,99
<i>metélt tészta</i>	▲ ●	6,27
<i>szaggatott tészta</i>	▲ ●	6,93
<i>főtt tészta</i>	▽ ●	2,97
<i>berakott tészta</i>	▽ ●	0,33
<i>vikonlaska</i>	○ -	-
<i>vastaglaska</i>	○ -	1,98
<i>aprólaska</i>	○ -	0,33

A megnevezésben előforduló kognitív tartományok:

- alak
- méret
- ▲ művelet
- anyag
- ◆ funkció
- ▽ mód

<i>cérnalaska</i>	■ -	0,66
<i>laskatészta</i>	- ●	17,82
<i>szaggatott galuska/haluska</i>	▲ -	0,99
<i>felvert galuska/haluska</i>	▲ -	1,65
<i>nyögő tészta</i>	- ●	0,33
		100%

Az interpretált kognitív tartományok az aktív indirekt kérdőív kiválasztott kérdéseire megadott nyelvi kifejezésekben (Az N=elemszám oszlopban a – jeles adatok a KMNyA. adatai, az atlasz %-os adatokat nem tartalmaz)

5. ábra

Számárányait tekintve az adatolt nyelvi kifejezések kevesebb, mint fele ad lehetőséget ennek szinkrón bemutatására (N=303 vö. 5. ábra). Nem vizsgálhatók ebből a szempontból ugyanis azok a nyelvi egységek, amelyek motiváltsága nem transzparens, így pl. a nyelvjárási jövevényszavak vagy a kontaktushatás következményeként állandósult kifejezések. A gyűjtött korpuszban leggyakrabban az anyag ● (23,76%) pl. *tészta*; az alak és művelet ■▲ (24,75%) pl. *cérnametélt*; a művelet ▲ (19,47%) pl. *metélt*; illetve a művelet és anyag ▲● (13,53% pl. *metélt tészta*) kognitív tartományok profilált tulajdonságai tükröződnek a fogalmiasításban. Nem számottevő, külön-külön alig néhány százalékos a pusztán alak ■ (0,9 % pl. *eperleveles*); a pusztán méret ○ (2,31% pl. *vastaglaska*); az alak és anyag ■● (1,32% pl. *cérnatészta*); a funkció és anyag ◆● (5,94% pl. *levestészta*); a méret és művelet ○▲ (3,3% pl. *szélesmetélt*); a méret és anyag ○● (1,32% pl. *hosszútészta*) illetve a mód és anyag ▽● (3,3% pl. *főtt tészta*) tartományokat együttesen a figyelem fókuszába helyező megnevezések (5. ábra). A fenti adatokat áttekintve, kognitív nyelvészeti megközelítésben a variabilitás látszólag pusztán abból adódik, hogy a kérdésekben instrukcióként megadott vagy profilált tulajdonságok közül mi kerül a megnevezés szintjén is előtérbe, a beszélő mely kognitív tartományhoz tartozó tulajdonságot akarja nyomatékosítani, jelölni a szóalkateremtésben. [Természetesen a konstruálás folyamatában akkor is komplex profilálás történik, ha annak motiváltsága nem transzparens, azaz ha a nyelvi egység megnevezésében szinkrón szempontból nem is minden esetben nyilvánul meg egyértelműen pl. *nokedli*, baj.-osztr. *nockäl* 'kis gombóc, galuska' (<: baj.- osztr. *nokk*, *nok* 'ua.')

A fentebb közölt adatok összhangban vannak a kognitív szempontú leírások azon tényezőjével, miszerint egy fogalmi kereten belül lehetőség adódik arra, hogy a keret különböző elemeire, adott dolog egy-egy tulajdonságára fókuszáljunk és az előtérbe helyezett elemnek megfelelően más-más nyelvi kifejezést konstruáljuk meg. A figyelem fókuszának fontosságát (pl. TALMY 2000, LANGACKER 1987, idehaza pl. KÖVECSES–BENCZES 2010: 145–149, TOLCSVAI 2010: 32) elsőként TALMY hangsúlyozta, a figyelem irányulását a fogalmi alapú szemantikai szerkezetek, valamint a nyelv dinamikus alaptulajdonsága egyik legfontosabb meghatározójaként bemutatva. LANGACKER megfogalmazása szerint egy nyelvi kifejezés valamely világbeli dolog, folyamat fogalmi megkonstruálásán alapul, amely mindig valamilyen (a konceptualizáló által meghatározott) fogalmi perspektívából, azaz nyelvi-konceptuális „szemüvegen” keresztül történik. Álláspontja szerint a világ megfigyelésekor minden nyelv ilyenfajta szemüveget jelent. Kiindulópontja, hogy ugyanazt a dolgot, folyamatot sokféleképpen meg lehet konstruálni fogalmilag és ennek megfelelően szemantikailag. A nyelvi szerkezetek különbségében szemléleti különbségek megjelenését látja: az egyes nyelveknek az adott kultúrába való beágyazottsága határozza meg azt, hogy a különböző nyelvekben milyen

konvencionalizálódott kognitív sémák segítségével történik a jelentések kifejezése, illetve hogy a felfogott tapasztalatok hogyan strukturálódnak és konstruálódnak meg. LANGACKER tehát nem pusztán a szemantika központi szerepét, hanem – legalábbis részben – annak nyelv- és kultúraspecifikus jellegét is hangsúlyozza. A bemutatott nyelvjárási példák a megnevezések sokszínűségén keresztül egyúttal átvezetnek a szemantika nyelvváltozat- és szubkultúraspecifikusságának kérdéséhez is, miszerint a dolgok fogalmi konstruálásának folyamata, a konvencionalizálódott kognitív sémák nemcsak nyelvenként, de nyelvváltozatokként is eltérhetnek.

5.2.2. A variabilitás közvetlen okai: tapasztalat és kategorizáció. A variabilitás előző pontban tárgyalt okán túl, ebben a fejezetben részben a profilálás mélyebben gyökerező, részben abból következő okait mutatom be: tapasztalat → profilálás → kategorizáció → (eltérő) megnevezés ← eltérő kategorizáció ← eltérő profilálás ← eltérő tapasztalat.

A kategorizálás képessége velünk született, a környezetünkben található dolgokat különféle jelentéssel rendelkező csoportokba, azaz kategóriákba rendezzük. A kategorizációval kapcsolatos legfontosabb tudományelméleti kérdés, hogy a kategóriák objektívan vagy szubjektívan, azaz az embertől függetlenül léteznek, vagy azok az emberi elme termékei. A experiencialista szemléletű kognitivisták számos munkát szentelnek ennek a kérdéskörnek, melyben hangsúlyozzák a megismerés antropocentrikusságát, illetve hogy a nyelv mint tudás alapjául szolgáló tapasztalat legfontosabb rendezőelve a prototípuselvnek megfelelően történő kategorizáció (vö. pl. E. ROSCH 1977, LANGACKER 1987, LAKOFF 1987, TAYLOR 1991 összefoglalásuk magyar nyelven pl. TOLCSVAI 2005a, 2010: 24–29, BAŃCZEROWSKI 2000, 2002). E felfogás szerint az észlelő ember nem zárt kategóriákban és a kategóriák kritériumainak maradéktalanul megfelelő példányokban beszél, hanem a centrum-periféria elv alapján saját kognitív folyamataiban a nyelvi példányt besorolja valamilyen típusba, ha elegendő okot lát erre. Kiemelik, hogy az objektumok kategóriához való tartozásának lépcsőzetes, skaláris jellege van, érvényesül a fokozatosság, a köztük fennálló határok elmosódtak. A prototípus-modellt (pl. BERLIN–KAY 1969) tovább gondolva több kutatás rámutatott (BARSALAU 1993, GIBBS 2003), hogy a kategóriákat nem mindig képviseli egy-egy állandó, absztrakt prototípus, hanem valószínűbb hogy a kategóriák struktúrája rugalmas és időleges, s alapvetően szituációtól vagy tágabb értelemben szubkultúrától, kultúrától függ. Attól, hogy adott beszédhelyzetben az adatközlő (illetőleg a beszélőközösség/nyelvközösség) éppen a kategória, vagyis dolog vagy entitás mely jellemzőjét profilálja, mely tulajdonságát tartja fontosnak (6. ábra). Ennek megfelelően a mindennapi besorolás kultúránként, beszélőközösségekként, sőt egyénenként is változó lehet, ami szorosan összefügg a megnevezéssel.

A nyelvi adatok variabilitása és a sztenderd jelentésszerkezetek viszonylatában ez azt jelenti, hogy az 5.1 pontban ábrázolt, profilált, prototipikusnak nevezett jegyek általánosságban véve, a magyar anyanyelvű beszélők feltehetően többségének perspektívájából tekinthetők csak prototipikus jegyeknek, számolva azzal a lehetőséggel, hogy e jegyek kultúránként, szubkultúránként, beszélőközösségekként esetleg egyénenként módosulhatnak, ráirányítva ezzel a figyelmet a kategorizáció, illetve a prototípus fogalma szubjektív értelmezési lehetőségére. Közösségi szinten ilyen különböző, megismerés alapú kategorizációt mutatnak a 6. ábra nyelvjárási adatai. Az aktív indirekt kérdésekkel bizonyos értelemben „hipotetikusán” – az egyes entítások feltételezeten prototipikus, jellemző jegyeinek lehető legprecízebb közlésével – adottak bizonyos kategóriahatárok. Hipotézisem, hogy az egyes entítások nyelvi reprezentációjának variabilitásából, illetőleg a különböző entítások indirekt

kérdések általi „kategóriabehatárolására” adott ugyanazon nyelvi kifejezések összehasonlításából következtetni lehet a nyelvjárási adatközlők – gyakorisági mutatók bevonásával a beszélőközösség – eltérő „vertikális”, azaz egy-egy dolog specifikus-generikus besorolását tükröző és „horizontális” szintű, vagyis a különböző dolgok egymást átfedő kategorizációjára. Ebből kiindulva vizsgáljuk meg közelebről a közösség szintjén adatolt nyelvi kifejezéseket!

5.3. Onomasziológiai és szemasziológiai megközelítés. Míg a 6. ábra ún. vertikális tengelye az onomasziológiai, addig horizontális tengelye az adatok szemasziológiai szempontú rendezést tükrözi. Az oszlopokat szemlélve látható, hogy pl. 'a hosszú vékony szálakra vágott, kifőzött tészta, amit a levesbe tesznek' (1.) jelentéshez a vizsgált korpuszban többek között a *tészta*, *laska*, *laskatészta*, *metélt*, *cérnametélt*, *metélt tészta*, *levestészta*, *hosszúmetélt* nyelvi egység társul. A 'szélesre metélt, kifőzött tészta' (2.) jelentésnél az előbb felsorolatkon kívül előfordult még pl. a *főtt tészta*, *galuska/haluska*, *szélesmetélt*, *vastaglaska*, *vastagmetélt*; a 'szaggatott kifőzött tészta' (3.) esetében pedig a *tészta*, *laska*, *főtt tészta*, *galuska/haluska* nyelvi egységek mellett pl. a *szaggatott tészta*, a *felvert haluska* és a *nokedli/nokelli* is (6. ábra). Az elnevezések sokszínűsége egyfelől összefügg azzal, hogy az emberi megismerés kereteiben történő kategorizáció következtében a beszélők mennyire általánosan vagy mennyire specifikusan neveznek meg valamit. Annak ellenére, hogy a kérdőív kérdései specifikusságokra vonatkoznak, a vizsgált korpuszban ugyanannak a dolognak több generikus megnevezése is van pl. *tészta*, *főtt tészta*, *metélt tészta*, *levestészta*. Kognitív megközelítések arra is felhívják a figyelmet, hogy a világbeli dolgokat nem pusztán kategorizáljuk, hanem a generikusságból és specifikusságból következően egymáshoz is viszonyítjuk. Az előbbi példák továbbá arra is rámutatnak, hogy a skalaritás, az átmenetiség a kategóriahierarchiák tekintetében is megmutatkozik.

1. Mi a neve a hosszú, vékony, szálakra vágott (metélt) kifőzött tészának, amit a levesbe tesznek?				2. Mi a neve a szélesre metélt (vágott), kifőzött tészának?			3. Mi a neve a szaggatott kifőzött tészának?		
CÉRNAMETÉLT				SZÉLESMETÉLT			GALUSKA		
HHNy. ³	N=271	KMNyA.	MNyA.	HHNy.	N=226	KMNyA.	HHNy.	N=270	KMNyA.
SZT./28.	%	L/278.	410.	SZT./31.	%	L/277.	SZT./30	%	L/276.
<i>tészta</i>	0,37	<i>tízta</i>	-	<i>tészta</i>	4,42	-	<i>tészta</i>	1,48	-
<i>haluska</i>	0,37	-	-	<i>galuska, haluska</i>	44,24	<i>haluska</i>	<i>galuska, haluska</i>	22,22	-
<i>laska</i>	29,89	<i>laska</i>	<i>laska</i>	<i>laska</i>	8,85	<i>laska</i>	<i>laska</i>	0,37	-
<i>laskatészta</i>	15,87	<i>laskatészta</i>	<i>laskatészta</i>	<i>laskatészta</i>	4,87	<i>laskatészta</i>	-	-	-
<i>metélt</i>	14,02	-	-	<i>metélt</i>	5,75	<i>metélt</i>	-	-	-
<i>cérnametélt</i>	26,2	-	-	<i>cérnametélt</i>	1,77	-	-	-	-
<i>metélt tészta</i>	3,69	-	-	<i>metélt tészta</i>	3,98	-	-	-	-
<i>levestészta</i>	4,8	<i>levestészta</i>	-	<i>levestészta</i>	2,21	-	-	-	-
<i>hosszú metélt</i>	0,74	-	-	<i>hosszúmetélt</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>főtt tészta</i>	3,1	-	<i>főtt tészta</i>	0,74	-
-	-	-	-	<i>felvert galuska/haluska</i>	0,44	-	<i>felvert galuska/haluska</i>	1,48	<i>felvert haluska</i>
-	-	-	-	<i>szaggatott galuska/haluska</i>	0,44	-	<i>szaggatott galuska/haluska</i>	0,74	<i>szaggatott haluska</i>
-	-	-	-	<i>nokedli</i>	3,54	-	<i>nokedli, nokelli</i>	57,78	<i>nokedli</i>
-	-	-	-	<i>grízgaluska</i>	0,44	-	<i>grízgaluska</i>	0,37	-
-	-	-	-	<i>nyögvenyelő</i>	0,44	-	<i>nyögvenyelő, nyögő</i>	4,07	-
<i>cérnatészta</i>	1,11	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>hosszútészta</i>	1,86	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>mákos tészta</i>	0,37	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	<i>vikonlaska</i>	-	-	-	-	-	-	-
-	-	<i>húslevestészta</i>	-	-	-	-	-	-	-
-	-	<i>hosszútészta</i>	<i>hosszútészta</i>	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>szélesmetélt</i>	2,21	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>vastagmetélt</i>	0,88	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>vastaglaska</i>	2,65	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>zabszemetészta</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>eperleves</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>laskára vágott tészta</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>makaróni</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>berakott tészta</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>csusza</i>	1,33	<i>csusza</i>	-	-	-
-	-	-	-	<i>száraz tészta</i>	1,33	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>haluskatészta</i>	0,88	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>káposztás laska</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>krumplihaluska</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>aprólaska</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	<i>nyújtott tészta</i>	0,44	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	<i>szaggatott tészta</i>	7,78	<i>szaggatott tészta</i>
-	-	-	-	-	-	-	<i>csipkedli</i>	0,37	-
-	-	-	-	-	-	-	<i>nyögőtészta</i>	0,37	-

³ A hármas határ nyelvhasználatát feltáró kutatások élőnyelvi adatai

-	-	-	-	-	-	-	-	-	felvert tészta
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----------------

6. ábra

A különböző denotátumokra vonatkozó különböző kérdésekre adott ugyanazon nyelvi kifejezések összehasonlítása, másképpen az egyes nyelvi kifejezésekhez tartozó jelentések listázása továbbá lehetőséget nyújt a megismerés alapú kategorizálás több dolgot átfedő („horizontális”) értelmezésére (vö. 6. ábra félkövérrel kiemelt adatai). Eszerint pl. a *tészta*, a *laska* vagy a *galuska/haluska* egyaránt jelenti a hosszú, vékony szálakra vágott; szélesre vágott, valamint a szaggatott kifőzött tésztát is; ugyanígy pl. a *nokedli*, a *főtt tészta*, a *felvert-* vagy a *szaggatott galuska/haluska* a szélesre metélt, kifőzött tészta, illetve a szaggatott tészta denotátumot is jelöli a vizsgált adatközlők megadott adatai szerint. Hasonlóan pl. a *metélt*, a *metélt tészta*, a *cérnametélt*, a *hosszúmetélt* vagy a *levestészta* nyelvi egységek adathozhatók a vékonyra és a vastagra vágott tészta jelölésére is. Ezek a kategóriák közötti átfedések – a generikusság mértékével összefüggésben – gyakran abból adódnak, hogy a konstruálás folyamatában egy-egy olyan kognitív tartományhoz tartozó tulajdonságot jelöl a beszélő, amely alapján nem teszünk különbséget az egyes tárgyalt denotátumok között pl. *főtt tészta*, *tészta*. (A megnevezések generikussága mögött rejülő lehetséges okokat a fejezet második részében tárgyalom.) Az ismertetett példákat áttekintve, a kategóriák közötti átfedésekből kiindulva eldöntendő kérdés, hogy vajon ez a megismerés alapú kategorizálás megmarad-e egyéni szinten és túlnyomóan az adott beszédhelyzettől, pszicholingvisztikai okoktól stb. függ, vagy általános érvényű a nyelvjárási beszélőközösség nyelvhasználatában. Az ehhez kapcsolódó kutatási kérdésem az volt, hogy vannak-e olyan kategóriák, amelyek kognitív szempontból kiemelkedőbbek a többinél, azaz amelyeket nagyobb valószínűséggel választanak a vizsgált terület nyelvhasználói, mint másokat. Nyelvjárási beszélőközösségekként beszélhetünk-e eltérő kategorizációról? Ha elfogadjuk, hogy a kategorizáció humán perspektívájú, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy nem pusztán kognitív folyamat, hanem az ember biopszichoszociális lényéből fakadóan a tágabb kontextus, a kultúra vagy szubkultúra is döntő szerepet játszik kialakításában. Ha pedig a dolgok eltérően tapasztalt, majd ebből következően eltérően profilálni kívánt tulajdonságai begyakorlottá, illetve a begyakorlottság mértékétől függően konvencionálissá válnak, akkor általános érvényűnek tekinthetők az adott beszélőközösség nyelvhasználatában. Arról, hogy az ilyen típusú eltérő kategorizáció valóban általános érvényű a beszélőközösségekben, csak gyakorisági mutatók segítségével kaphatunk kielégítő választ.

A táblázatot függőlegesen szemlélve, fekete kerettel kiemelve láthatók az egy-egy kérdésre megadott leggyakoribb adatok. Ezek megterheltségét többnyire alátámasztják a KMNyA. adatai és megjegyzései, illetve a MNyA. adatai is. Eszerint a 'hosszú vékony szálakra vágott, kifőzött tészta, amit a levesbe tesznek' (1.) jelentéshez a megkérdezett adatközlők majdnem fele (45,76 %) a *laska*, *laskatészta*; a 'szélesre metélt, kifőzött tészta' (2.) jelentéshez pedig csaknem hasonlóan nagy arányban (44,24%) a *galuska*, *haluska* nyelvi egységeket társítja. A 'szaggatott kifőzött tészta' jelentés esetében a *nokedli*, *nokelli* nyelvi egység használata kiugró, 60 % körüli. A kérdéssel összefüggésben érdemes azt is megvizsgálni, hogy a rögzített nyelvi adatok milyen mértékben egyeznek meg a sztenderd alakokkal és jelentésekkel, illetőleg hogy a vizsgált nyelvjárási régió beszélőinek kategorizációja milyen mértékben egyezik meg a magyar anyanyelvű beszélők feltehetően többségének kategorizációjával. A sztenderd kategorizáció az első esetben (1.) 26,2

%-ban, a másodiknál (2.) mindössze 2,21 %-ban, a 3. kérdés esetében pedig 22,22 %-ban egyezik meg a vizsgált nyelvjárási beszélőközösség kategorizációjával. A fennmaradó arányokban eltérő nyelvi kifejezésekkel, azaz kognitív szempontból eltérő jelentésekkel, tehát eltérő „vertikális” vagy egyszerre eltérő „vertikális” és „horizontális” kategorizációval van dolgunk: a vizsgált beszélőközösségben a ‘vékony száakra vágott, kifőzött tészta’ jelölésére a *cérnametélt* szemben jóval nagyobb arányban választják a *laskatészta*, *laska* nyelvi egységeket (45,76%), de viszonylag gyakori a művelet kognitív tartományt hangsúlyozó *metélt* használata is (14,02%). A sztenderd kategorizáció a ‘szélesre vágott/metélt kifőzött tészta’ esetében igazolódott a legkevésbé (*szélesmetélt* 2,21%). Az erre a kérdésre megadott válaszok között a legmagasabb a *galuska/haluska* aránya (együttesen 44,24%), de emellett viszonylag nagyarányú a *laska*, *laskatészta* előfordulása is (13,72%). A ‘szaggatott, kifőzött tészta’ jelölésére a *nokedli/nokell*vel párhuzamosan (57,78%) sok esetben adatoltuk a művelet és anyag kognitív tartományokat hangsúlyozó *szaggatott tészta* kifejezést is (7,78%). Az adatok elemzéséből az is kiderül, hogy jellemző erre a vidékre ezeknek a nyelvi egységeknek a tárgyalt denotátumokra való párhuzamos használata. A 6. ábrán egymás mellett szereplő, a kérdésekben foglaltól eltérő besorolást mutató adatok közül összességében a legmagasabb a *laska*, *laskatészta*, *metélt*, illetve a *galuska/haluska* aránya. Eszerint az északkeleti nyelvjárási régióban a beszélőközösség szintjén (!) a *laska*, *laskatészta* és a *metélt* jelentésszerkezetében konvencionalizálódott kognitív sémák alapján nem tesznek különbséget vastagra (*szélesmetélt*) vagy vékonyra vágott kifőzött tészta (*cérnametélt*) között és a funkció tekintetében sem. (Nem tesznek különbséget aszerint, hogy levesbe tesszük vagy más ételekkel együtt fogyasztjuk.) Hasonló jelenséget mutat a korpuszban adatolt *galuska/haluska*, ahol sem alak, sem művelet, sem méret, sem funkció tekintetében nem tesznek különbséget a 4. pontban leírt jelentésszerkezetek szerinti *szélesmetélt* és *galuska* jelentésszerkezte között. A számadatok alapján az is megállapítható, hogy az előbb tárgyalt nyelvi egységek egyidejű használata a vizsgált beszélőközösség nyelvhasználati normájának a sajátja. Ezzel élőnyelvi adatokon is igazolhatóvá vált, hogy az északkeleti nyelvjárási régióban a *galuska* a sztenderdtől eltérően túlnyomóan nem a ‘szaggatott, kifőzött tészta’ (mindössze 22,22% volt a sztenderddel megegyező kategorizáció aránya), hanem a ‘szélesre metélt, kifőzött tészta’ kategóriájának megnevezésére használatos. Az utóbbinál mindössze 22,22% volt a sztenderddel megegyező kategorizáció aránya, a másik jelentés esetében a használati gyakoriság ennek éppen kétszerese (44,24%). A *laska*, *laskatészta* a hosszú vékonyra és a szélesre metélt kifőzött tészta számára egyaránt használatos, de a gyakorisági mutatók szerint az előbbi jelentésben való előfordulása csaknem háromszoros (45,76 illetve 13,77%).

Összegezve elmondható, hogy a 6. ábrán félkövérrel kiemelt nyelvi példányok besorolása az északkeleti nyelvjárási régióban közösségi szinten (!) eltér a feltehetően szokásos besorolásoktól. A kategorizáció, s ebből következően a nyelvi forma létrehozása attól függ, hogy az egyes beszélőközösségek adott nyelvi példányt hogyan, miként észlelik, mely tulajdonságát profilálják (függetlenül attól, hogy ez a nyelvi megformáltságban megjelenik-e vagy nem vö. pl. nyelvjárási jövevényszavak), s ezáltal mely kategóriába sorolják. A kategóriák folytonossága (kontinuum elv) a területi változatok síkján így még hatványozottabban érvényesül, a kérdésekben megadott jelentésszerkezetek bázistartományai szempontjából nem tesznek különbséget, egy kategóriába sorolják. A kérdésekben előre megadott profilált tulajdonságok alapján felállítható kategorizáció így nem minden esetben egyezik meg a nyelvjárási beszélő (beszélőközösség) által felállított kategorizációval, azaz az

általuk előtérbe helyezett, profilált tulajdonságokkal. Az eltérő tapasztalat, eltérő profilálás tehát eltérő kategorizációt eredményez egy-egy dolog specifikus-generikus besorolása és a különböző dolgok egymást átfedő szintjén egyaránt.

Az ezt megelőző fejezetekben arra már választ kaphattunk, hogy mi áll a variabilitás háttérében. De vajon milyen tényezők befolyásolhatják fentebb leírt eltérő kategorizációt a vizsgált területen? Ugyan a részletesebb kifejtés e dolgozat kereteit meghaladja, a példák arra is rámutatnak, hogy – a hármas határ nyelvi adottsága miatt – számolni kell a kontaktushatás jelentésbefolyásoló következményeivel, pl. *galuska/haluska*; *laska/laskatészta* (eredetükről vö. KÓTYUK 2007; TESz; LIZANEC 1992; a kölcsönszavak jelentésváltozásainak kognitív háttéréről vö. pl. BENŐ 2004). Ezekben az esetekben talán éppen a megismerési folyamat elégtelensége, a tapasztalat hiánya, ha úgy tetszik a „meg nem ismerési” folyamat következménye lehet közösségi szinten a generikusabb, több sztenderd kategóriát lefedő kategóriák használata. (Vö. közösségi szinten a *laska*, *laskatészta* nyelvi egység használata a 'hosszú vékonyra vágott, kifőzött tészta, amit a levesbe tesznek' és a 'szélesre metélt, kifőzött tészta' jelentésben; valamint a *galuska/haluska* nyelvi egység használata 'szélesre metélt, kifőzött tészta' és a 'szaggatott kifőzött tészta' jelentésben.)

A beszélőközösségben általános érvényűnek mondható eltérő kategorizációkon kívül több hasonló példát is rögzítettünk, ezek azonban többnyire esetlegesek, a konstruálás pedig attól függ, hogy az adatközlő adott szituációban egy-egy dolog mely jellemzőjét tartja fontosnak. Az egyéni pszicholingvisztikai okokon túl a kategóriák megismerés alapú kialakításában nem kevésbé sarkalatos tényező a kategorizációhoz szükséges kognitív képességek kihasználtsága vagy kihasználatlansága, például hogy hogyan, milyen gyakran kerülünk kapcsolatba egy adott dologgal, milyen mértékben van lehetőségünk megtapasztalni azt. Ennek feltérképezéséhez a dialektológia vizsgálatokban is nélkülözhetetlen szociolingvisztikai szempontok, a független változók nyújthatnak segítséget.

Ehhez adalékként most csak néhány példa bemutatására van lehetőségem. A 6. ábra 1. számú kérdésének eltérő kategorizációt mutató lexémái pl.: *tészta* (határon inneni fiatal nő); *metélt tészta* (közép és időskorú férfiak); a második kérdés eltérő kategorizációt mutató lexémái pl. *vastagmetélt* (határon túli idős férfi); *csusza* (fiatal, határon túli nő); *eperleveles* (határon inneni középkorú férfi); *szaggatott haluska* (határon inneni, idős, férfi); *felvert haluska* (határon inneni, idős, férfi); *berakott tészta* (határon túli fiatal, nő). Az esetlegesen előforduló adatok kvantitatív értékelésének alapját a gyakoriság 10% alá eső értékei adták. A 'hosszú vékonyra vágott, kifőzött tészta, amit a levesbe tesznek' denotátumra vonatkozó válaszok szerint a fiatalok majdnem kétszer annyi egyedi nyelvi kifejezésként kezelhető adatot (22,07%) adnak meg, mint az idősek (14,87%), és majdnem négyszer annyit, mint a középkorúak (6,11%). Nem ennyire markánsan, de hasonló tendencia látszik a 'szélesre metélt kifőzött tészta' esetében is. Az ilyen típusú adatoknak szintén a fiataloknál a legmagasabb az aránya: 19,7% a középkorúak 9,76%-os és az idősek 16,38%-os adataihoz képest. Az iskolai végzettség független változó megközelítőleg ugyanilyen módon befolyásolja a tendenciákat. Két denotátum esetében a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők egyedi kategorizációt jelölő, speciális nyelvi kifejezésként kezelhető adatai a legmagasabbak, egyedül a 'szaggatott kifőzött tésztára' vonatkozó adatok jelentettek kivételt, ahol a felsőfokú végzettségűek által megadott minden nyelvi egység általános érvényű a vizsgált korpuszban. A kutatásba bevont független változók közül a nem kategóriája mutat egyértelmű összefüggést: mindhárom vizsgált esetben a férfiak adnak meg több, adott szituációtól befolyásolt adatot. Bár az ismertetett százalékos adatokból is az körvonalazódik, hogy a

tapasztalat, a tésztafélék elkészítési folyamata ismeretének hiányával összefüggésben leginkább a nem és a kor független változók hozhatók összefüggésbe az eltérő kategorizációval, további következtetések levonásához alaposabb elemzések szükségesek.

A fejezet befejező részében a kutatási kérdéseknek eleget téve érintőlegesen azt vizsgálom, hogy a hármasthatár vidékén belül vannak-e kisebb területi megoszlások az egyes megnevezések között, illetőleg hogy a gyakorisági adatok alapján a kognitivitás szempontjából is megragadható-e az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepe. A határon túl (az ukrán Beregszász/Berehove kivételével) egyszer sem adatoltuk a *cérnametélt* nyelvi egységet, a *laska*, *laskatészta* megterheltsége ellenben minden településen 60% fölötti. Különösen kiugró az ukrán oldalon elhelyezkedő Beregsomban (95%) és a romániai Kispaleskén. Határon innen a települések többségén (Beregsurány, Csengersima, Bátorliget) a *cérnametélt* használata a gyakoribb, ezekben az esetekben a gyakorisági arány is legalább kétszeres a *laska*, *laskatészta* használatához viszonyítva. Megközelítőleg azonos mértékű a használatuk Tiszabecsen és Rozsályon. Az ukrán határ közelében fekvő Tiszabecsen 38,64 és 40%, a román határszakasznál elterülő Rozsályon pedig egyformán 26,67%. Kivételt jelent a vizsgált szempontból Barabás. Annak ellenére hogy magyarországi település, a *cérnametélt*-nél nagyobb a *laska*, *laskatészta* változat előfordulása (35,29 és 47,05%), ami valószínűleg a megismerési folyamatra is hatással levő ukrán nyelvi kontaktushatással függ össze.

Mint azt már korábban a fenti elemzésekben is megjegyeztem, a sztenderd kategorizáció a 'szélesre vágott, kifőzött tészta' esetében igazolódott a legkevésbé (*szélesmetélt* mindössze 2,21%), a területi megoszlást tekintve pedig csak határon innen, Beregsurányban és Tarpán adatoltuk. A *galuska/haluska* mellett – a magyarországi oldalon Magyar, a határon túl a romániai Kispaleske/Pelisor és Szamosdara/Dara kivételével – majdnem minden településen használatos a *laska*, *laskatészta* kifejezés is. Előfordulási aránya változó, a legmagasabb a magyar-ukrán szakaszon, ott is kiugróan a kárpátaljai településeken (Beregszász/Berehove, Bótrágy/Batragy) ami szintén a már említett kontaktushatás következménye. Bár az említett kivételeket kivéve használatuk általános érvényűnek mondható, a *galuska/haluska* használati gyakorisága azért a legtöbb településen sokszorosa a *laska*, *laskatészta* előfordulásának.

A 'szaggatott kifőzött tészta' megnevezése főként a *galuska/haluska*, a *nokedli/nokelli* és ritkábban a művelet és anyag kognitív tartományokat jelölését hangsúlyozó *szaggatott tészta* kifejezésekkel történt. A *galuska/haluska* ugyan két magyarországi (Magyar, Rozsály) és egy romániai település (Szamosdara/Dara) kivételével mindenhol előfordul, az esetek többségében a *nokedli/nokelli* előfordulása sokszorosa a sztenderdben használt kifejezés előfordulásának.

A nyelvi egységek régióon belüli területi megoszlása alapján tehát arra lehet következtetni, hogy az idegen nyelvi kontaktushatás által is befolyásolt konceptualizáció természetétől függően különbségek vannak a nyelvi kategorizációban. Mint azonban azt a tanulmány elemző fejezeteiben már többször is hangsúlyoztam, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a felsejlő különbségek közösségi szinten érvényesek. Ahhoz, hogy az eltérő kategorizációval kapcsolatos tendenciákról pontosabb képet kapjunk, az eredményeket szükséges tovább árnyalni aszerint, hogy az egyes adatközlők válaszaiban hogyan függnek össze a három különböző denotátumra vonatkozó megnevezések. A vizsgált lexémákra vetítve pl. ha a 'vékony szálakra vágott, kifőzött tészta' megnevezése *laska*, *laskatészta*, akkor párhuzamosan az egyén nyelvhasználatában eltérő vagy ugyanez-e a 'szélesre metélt

kifőzött tészta' megnevezése; ugyanígy ha a 'szélesre metélt kifőzött tészta' nyelvi kifejezése *galuska*, akkor a 'szaggatott kifőzött tészta' megnevezése egyidejűleg ugyanez vagy éppen ezekben az esetekben *nokedli* vagy más nyelvi egység. Ezeknek és a tanulmányban közölt eredménynek az összehasonlítása így további adalékot jelentene a kognitív megközelítés nyelvjárási lexikológiában való alkalmazhatóságának vizsgálatához.

6. Összegzés, kitekintés

Tanulmányomban első összefoglalását adtam egy eredetileg nehezen kezelhető problémakörből kiinduló újabb szemléletmód lehetőségéről, másrészt a kölcsönhatásba kerülő diszciplínák ettől várható nyereségeiről. Mivel a fent vázolt megközelítés kevés előzményre támaszkodhat, ezért néhol még mind kidolgozottságban, mind terminológiai kérdésekben sok a fehér folt, a dilemmák tisztázásához további vizsgálódások szükségesek. Annak ellenére, hogy az integrációs törekvés ma egyre fokozottabban jelentkezik a nyelvtudományban, nem szabad megfélekednünk a nehezítő körülményekről sem. Ide tartozik a nyelvtudomány rendkívül differenciált volta; az, hogy a szemléleti különbségek bizonyos pontokon néha összeegyeztethetetlenek; illetve ilyen körülmény a komplex kompetencia igénye is, hiszen az ilyen típusú törekvés feltételezi, hogy a kutató magas szinten járatos legyen az integrálandó szemléletekben akkor is, ha egymástól távol eső tudományterületekről van szó.

A kognitív nyelvészet és szociolingvisztika szükségszerű érintkezésének alapja a két tudományterület közös feladatán túl – mint például a nyelv használatalapúságának hirdetése vagy a tényleges nyelvhasználat objektív módon való elemzése – a kölcsönös megújítás lehetősége is. Ennek megfelelően a kognitív nyelvészet elsősorban empirikus módszereket adaptál, független változók bevonásával sokat meríthet a szociokulturális szempontok hangsúlyozásából, másrészt a variabilitás vizsgálatát a nyelvváltozatok szintjére kiterjesztve több alapelve tágabb összefüggések közé helyezve is megerősítést nyerhet a kapcsolódó diszciplína oldaláról. Cserébe a gazdag, alulról felfelé építkező elméleti keret hozzájárulhat a variációs jelenségek jobb megértéséhez. Az egyazon fogalom sokféle megnevezésének kérdésköre régóta, a „Wörter und Sachen” irányzata, a nyelvöldrajzi gondolat jelenléte óta foglalkoztatja a nyelvjáráskutatókat, az újabb szemlélet főként a változatosság mögötti okokra fókuszálva, a szemantikát előtérbe helyezve adhat egyéb irányú lendületet a dialektológiának. A dialektológia viszonylag jó adatoltságával (atlaszaival, szótáraival) elsősorban élőnyelvi adattárat biztosít az efféle kutatásokhoz; a kognitív nyelvészet fogalmainak pl. a konceptualizációnak, kategorizációnak, profilálásnak, a kontinuum-elvnek vagy a jelentéseméletének nyelvjárási szinten való értelmezésével pedig alátámasztja a kognitív keret más tudományterületen való alkalmazhatóságát. A kognitív szemlélet elméleti kerete a dialektológia számára is adhat új szempontot. A „hagyományos” megközelítésben legtöbbször téves adatként kezelt változatok egy része kognitív keretben értelmezhető. Az a már korábban említett tapasztalat pedig, hogy a kérdéseknek tartalmazniuk kell mindazon kognitív tartomány profilált tulajdonságait, amelyek a várt lexéma jelentésszerkezetét adják, felhívja a figyelmet a kérdések pontos, a kívánt adatot indukáló megfogalmazására, esetleg jelentéstani szempontú továbbdifferenciálására is. A fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsági elemzését kognitív nyelvészeti szempontokkal és szóöldrajzi vizsgálatokkal összekapcsolva lehetővé válhat a valóság eltérő nyelvi tagolásának egyszerre kognitív és területi, ún. „kognitív térkép” szerinti bemutatása.

A tézstaféléken túl az adott korpuszból várhatóan hasonlóan elemezhetőek még pl. a *serpenyő/lábas/bogrács/üst, pad/lóca/zsámoly* lexémák is. A jövőben a vizsgálatot érdemes lenne kiterjeszteni aszerint, hogy kvantitatív szempontból milyen kohorsz csoportokra (életkor, nem, iskolai végzettség) jellemző inkább az eltérő kategorizálást fedő, területi kötöttségű nyelvi kifejezések használata; a már fentebb említett egyéni szintre, hogy e tekintetben az idiolektusok közötti különbségekről is képet kapjunk; interdialektális, nyelvjárások közötti szintre, de megfontolandó az említett problémakörök időbeli tengelyen való továbbgondolása is változásvizsgálat, esetleg diakrón szempontú elemzés formájában.

Irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (1999): A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2000): A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. In: NYOMÁRKAY ISTVÁN szerk. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest, ELTE. 266–273.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2002): Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok). *Magyar Nyelv* 98: 165–173.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2009): A nyelvészeti strukturalizmus és kognitivizmus tézisei és alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 133: 253–263.
- BARSALOU, LAWRENCE (1993): Structure, flexibility, and linguistic vagary in concepts: manifestations of a compositional system of perceptual symbols. In: A. C. COLLINS, S. E. GATHERCOLE AND M. A. CONWAY ed. *Theories of Memory*. London, Lawrence Erlbaum Associates. 29–101.
- BECKER, DONALD A. (1982): Der Dialekt von Barr (Elsaß). Eine Pilotstudie im Rahmen der generativen Dialektologie. In: WOLFGANG PUTSCHKE –ULRICH KNOOP –WERNER BESCH ed. *Dialektologie*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 361–374.
- BELLMANN, GÜNTER (1986): Zweidimensionale Dialektologie. In: G. BELLMANN Hrg., *Beiträge zur Dialektologie am Mittelrhein*. Stuttgart. 1–55.
- BENŐ ATTILA (2004): *A kölcsönző jelentésvilága*. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása.
- BERLIN, BRENT AND PAUL KAY (1969): *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley, University of California Press.
- BOKOR JÓZSEF (1995): *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- CHAMBERS, J. K. (1995): *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and Its Social Significance*. Oxford, Blackwell.
- CHAMBERS, JACK–PETER TRUDGILL. (1998): *Dialectology*. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press.
- CROFT, WILLIAM (2009): Toward a social cognitive linguistics. In: VYVYAN EVANS–STEPHANIE POURCEL eds. *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company. 395–420.
- CS. NAGY LAJOS (2003): *Lexikológiai vizsgálatok a Medvesalján*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Komárom–Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó.
- DINGELDEIN, H. J. 1990, 1995. Polystratische Sprachgeographie. In: W. VIREECK Hrg., *Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses*. Bamberg, 1990. Stuttgart, 1995. III. 124–141.
- GEERAERTS, DIRK–SPEELMAN, DIRK (2010): Heterodox concept features and onomasiological heterogeneity in dialects. In: GEERAERTS, DIRK–KRISTIANSEN, GITTE–PEIRSMAN, YVES eds. 2010. *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Berlin, New York, Walter de Gruyter.

- GIBBS, RAYMOND W. (2003): Prototypes in dynamic meaning construal. In: J. GAVINS AND G. STEEN eds. *Cognitive Poetics in Practice*. London, Routledge. 27–40.
- GITTE KRISTIANSEN–RENÉ DIRVEN eds. (2008): *Cognitive sociolinguistics*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- GOOSSENS, JAN (1969): *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- GRONDELAERS, STEFAN–SPEELMAN, DIRK–GEERAERTS, DIRK (2007): Lexical variation and change. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT eds. 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, University Press.
- HEGEDŰS ATTILA (2001): A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- IMRE SAMU (1987): *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvátlasz anyaga alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ, DEZSŐ (2002): A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk. *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke. 149–153.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KIEFER FERENC szerk. (2006): *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ (1998): A mai magyar dialektológia néhány kérdéséről. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk. *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 25–32.
- KISS JENŐ (1999): A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 95: 418–425.
- KISS JENŐ (2009): Elméleti deficit a dialektológiában? In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvmélet és dialektológia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 15–28.
- KISS LAJOS (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÓTYUK ISTVÁN (2007): *Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai*. Nyíregyháza, Studia Ukranistica et Rusinica Nyíregyháziensia 22.
- KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA (2010): *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LABOV, WILLIAM (1972): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania
- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. (2008): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Budapest, Akadémiai Kiadó. Press.
- P. LAKATOS, ILONA szerk. (2002): *Mutatványok a hármass határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza, Bessenyei György Kiadó.
- LAKOFF, GEORGE (1987): *„Women, Fire and Dangerous Things”*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- LANGACKER, RONALD W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford, Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. (1991a): *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California, Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. (1991b): *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter
- LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA (1997): *Magyar nyelvhasználat–iskola–kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1980): Nyelvföldrajzi adatok a magyar parasztság rétgazdálkodásának szókincséhez. *Nyelv-és irodalomtudományi Közlemények*. 43–57.
- LIZANEC PÉTER (1992): *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- PÉNTEK JÁNOS (1993): Regionalitás a szójelentés körében. In: *Hungarológia 3*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. 153–157.
- PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ T. E. ATTILA (1976): Egy háromszéki falu népi növényismerete. *Ethnographia*, LXXXVII. évf. 1–2. sz. 203–225.
- PÉTER MIHÁLY (2006): Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában. *Magyar Nyelv 102*: 400–407.
- ROSCH, ELEANOR (1977): Human Categorization. In: N. WARREN ed. *Studies in Cross-Cultural Psychology*. New York, London, Academic Press. Vol. 1. 3–49.
- SZABÓ JÓZSEF (2007): *A népi szemlélet tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- TALMY, LEONARD (2000). *Toward a cognitive semantics*. Vol.1, Concept structuring systems. Cambridge, MA: MIT Press.
- TAYLOR, JOHN R. (1991): *Linguistic Categorization*. Oxford, Clarendon Press.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1996): *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2002): Topik és/vagy figura. In: MALECZKI, MÁRTA szerk. *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged, SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 237–48.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2004): A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlat) In: BÜKY LÁSZLÓ szerk. *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI*. Szeged, SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 143–160.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2005a): A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica. XXXII*. Eger, EKF Liceum Kiadó. 5–20.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2005b): Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr 129*: 348–62.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2005c): Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv 101*: 27–43.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2010): *Kognitív szemantika*. Nitra, Europica varietas.
- WARDHAUGH, ROLAND (2005): *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.

Rövidítések

- ÉrtKSz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. (Első kiadás) JUHÁSZ JÓZSEF–SZŐKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. 1972. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMNyA. = *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I*. LIZANEC PÉTER Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk. Budapest, 1968–1977.
- TeSZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. BENKŐ LORÁND szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967–1984.

Abstract

This paper attempts to show how the results of cognitive linguistics can be successfully used in dialectology. The empirical data were collected from the region of the three borders (those of Ukraine, Romania, and Hungary), namely, the northeastern Hungarian dialect region. The main aim was to identify the phenomenon behind lexical heterogeneity, and to explain it with findings of cognitive linguistics. The paper investigates names and meanings of three kinds of traditional Hungarian pasta whose standard names and meanings are uniquely modified and become variable in the language use of the speakers of the northeastern dialect region. The three kinds of pasta have different regional name variants which display detail and motivation of various degrees from a cognitive semantic point of view. It is claimed that the documented differences likely originate in the possible differences

of the cognitive process, and in the geographical, geopolitical, language policy and sociocultural situation of the speech community as regards the process of conceptualization. The more general objective of this paper is to show how the integration of the disciplines of cognitive linguistics, sociolinguistics and dialectology may offer new avenues for dialect research in the future.

Iglai Edit